

Emlékezetpolitika és populizmus Délkelet-Európában¹

Történész, bölcsész- és társadalomtudományi munkánk során az egyik legnehezebb feladat a rendkívül összetett jelenségek leírásához, értékeléséhez szükséges megfelelő fogalmi keretek megtalálása. Történeteink előadása mindig egyszerűsít, általánosít, csak megközelíthetjük, de aligha tudjuk pontosan tükrözni mindenkori témánk összetettségét. A Jody Jensen által szerkesztett kötet az 1989–1990 utáni, a Balkánon egymással szembeszegülő gyűlölködések leírásához és értelmezéséhez kínál fogalmi kereteket. A szerkesztő egy, a Balkán történetével és aktuális problémáival foglalkozó fiatal társadalomtudósokból álló nemzetközi csoport munkáját koordinálta, a kutatók munkájához a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete Polányi Kutatási Központja biztosította és biztosítja az intézményes háttérrel. A kötet az 1989–1990-es fordulatok óta eltelt évtizedek délkelet-európai gyűlölködő politikai és társadalmi mozgalmainak bemutatását és értelmezését négy fogalomkör, az azokban leírt jelenségek és kölcsönhatásaik elemzésével végzi el. Azt keresi, hogy a populizmus, az ellenségképzés társadalom-lélektani folyamata, az emlékezés, emlékeztetés és emlékezetpolitika, valamint a nacionalizmus hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Pontosabban 11 tanulmányt olvashatunk a kötetben olyan esetekről, amelyekben a céltudatosan irányított, befolyásolt emlékezetpolitika erőszakba is hajló politikai gyűlöletek táptalajává vált.

A bevezető fejezet (Astrea Pejović és Dimitar Nikolovski munkája) gazdagon illusztrálja a pontos fogalomhasználat nehézségeit. A négy fogalomkör közül a legösszetettebb a populizmus. A szerzőpáros három megközelítési módot kombinál: ideológiai, politikai és társadalmi-kulturális szempontokat érvényesítő populizmusokról ír. Az ideológiai megközelítés szerint a társadalom tagjai általában két csoportra oszthatók: a tiszta-bűntelen népre és a korrupt elitre. A politikai értelmezés a „nép akaratát” megértő és megvalósító vezető retorikáját jelenti, a társadalmi-kulturális közeg pedig a durva, faragatlan, „bunkó” magatartásforma adaptálása. Az ezekkel az ismertetőjegyekkel jellemzett populizmus azonban – és ez a könyv visszatérően kiemelt tétele – nem egyezik meg a nacionalizmussal. Ami a két jelenségkört összeköti, az a hangsúlyozott bipolaritás: a populizmusban ez vertikális (korrupt elit – ártatlan nép), a nacionalizmusban horizontális (a mi nemes, dicső múlttal rendelkező népünk – a bűnös ellenséges népek).

A könyv esettanulmányai olyan történeteket mondanak el, melyekben a nacionalizmus és a populizmus gondolkodásmódja és gyakorlata egymást erősítve teszi lehetővé a politikai manipulációt. Arra keresik a választ, hogy milyen szerepe volt a populista-nacionalista eszközökkel folytatott emlékezetpolitikának a balkáni ellenségkedések kialakulásában és

¹ *Memory Politics and Populism in Southeastern Europe*. Edited by Jody Jensen. London–New York: Routledge – Kőszeg: Institute of Advanced Studies Kőszeg (iASK), 2022. 199 p.

eldurulásában. Ismereteim szerint jogosan állítja a szerkesztő, hogy igen szerény az ezt az összefüggésrendszert a volt Jugoszlávia és Bulgária területén vizsgáló szakirodalom, a könyv leginkább Stefan Troebst munkásságához kapcsolódik.

A szerkesztő két részre osztotta a vizsgált területet. Az elsőbe tartozik Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Montenegró, Szerbia és kisebb mértékben Szlovénia. Itt a Jugoszlávia felbomlását követő háborúk emlékezete az ellenségkép képződésének fő forrása. A másik területi egység Macedóniát, Bulgáriát és Görögországot fogja át, ahol a régebbi mítoszok táplálják a gyűlölködő emlékezést.

Igen elgondolkasztató az első esettanulmány, amelyben az 1988–1989-ben egész Jugoszlávián végigsöprő „antibürokratikus forradalmat” értelmezi Roy Archer. Sajátos módon az állami támogatást élvező kampány állami vezetőket is kárhoztatott, egy nagyon általános fogalommal operálva a *nép* kiszolgáltatottságát állította szembe a korrupt bürokratákkal. Kitűnő kutatói megfigyelés, hogy a propagandában ez a fogalom mind osztály-, mind nemzeti (utalással a vajdasági és koszovói tisztségviselőkre) üzenetet hordozott, de mindkettőt elhomályosítva, nem teljesen egyértelműen tette. Slobodan Milošević szerb nemzeti retorikáját így elfedte a dolgozó népet védő apafigura imázsa. A számos interjúra építő kutatás kimutatta, hogy ez a propagandamódszer nem volt hatékony, a visszaemlékezők többsége nem tudta meghatározni, hogy Jugoszlávia felbomlása előtt vagy után zajlott a kampány, és a politikai propaganda egészét elutasították.

Nyolc további tanulmány foglalkozik az egykori Jugoszlávia felbomlásával kapcsolatos emlékezetpolitikai alapú konfliktusokkal. Ezek közül a legalaposabban dokumentált témakör a horvát usztasák története, amely két tanulmánynak is témája. Lovro Kralj a horvát radikális nemzeti mozgalom 1945 utáni történetét tekinti át. Az 1930-as évek eleje óta tevékenykedő usztasák történetének „csúcspontja” a Jugoszlávia német megszállása után, 1941 áprilisában létrehozott „független” (ténylegesen a németektől függő) horvát államiség négy éve volt. Ezekben az években igen sok szerb, zsidó és cigány esett áldozatul az etnikai tisztogatásnak: a szörnyűségek közül kiemelkedett a jasenovaci tömeggyilkosság-sorozat. A horvát radikális populista-nacionalista emlékezet középpontjában a külön tanulmányban elemzett (szerző: Ana Ljubojević) bleiburgi gyilkosságsorozat áll. A város környékén a kommunista partizánok álltak bosszút az őket korábban üldöző usztasákon.

1945–1980 között a titói politika a németeket kiszolgáló usztasákat tette felelőssé a háború alatti vérengzésekért, szembeállítva az együtt szenvedő testvéri jugoszláv közösséget az usztasa bűnösökkel. Tito halála után egyre nyíltabban esett szó a háború alatti és utáni szerb–horvát konfliktusokról, megkérdőjelezve a jugoszláv testvériség titói mítoszáét. 1986-ban élesebbé vált a konfliktus. A később háborúhoz vezető konfrontáció meghatározó állomásaként megjelent a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia memoranduma, amely azt állította, hogy a Független Horvát Állam 1941–1945 közötti fennállásának időszakát kivéve a szerbeket sosem üldözték olyan mértékben, mint akkor. Milošević 1986-ban lett a Szerb Kommunista Szövetségének elnöke, és hatalma központosításának fontos retorikai eszköze volt a horvátokat az usztasákkal összemósó beszédmód. A jugoszláv testvériség és egység jelszavait harcos szerb nacionalizmus váltotta fel, amely kemény ellenfelére talált 1989-től a Horvát Demokratikus Közösség új vezetőjében, Franjo Tudmanban. Lovro Kralj számos politikusi megnyilvánulásra és gazdag sajtóanyagra építve elemzi a horvát mozgalom belső tagolódását, azt a folyamatot, ahogyan középbal és középjobb politikusok közös horvát nemzeti platformjuk keresése során háttérbe szorították az usztasa bűnök emlegetését, és inkább a háború alatti horvát áldozatvállalást emelték ki. Nem könnyű emlékezetpolitikai feladat volt az usztasa állam jasenovaci zsidóságmegsemmisítő táborára és a blei-

burgi usztasa áldozatokra történő emlékezés rituáléinak kialakítása. Ritka az a nyitottság és sokirányú empátia, amellyel az írások elemzik ezt a máig húzódó folyamatot.

A tanulmányok másik része a tárgyi emlékek politikai értelmezésével foglalkozik. Gruia Bădescu írása Belgrád 1999. tavaszi, 78 napig tartó NATO-bombázását követő újjáépítésének egyik kritikus pontját elemzi. A szerb vezérkar korábbi, a mai napig romokban álló épületének jövőjét hasonlítja össze Szarajevó újjáépítésével. A jugoszláv korszak modernista épületeit a kommunista rendszer szimbólumaiként nem kedvelte a belgrádi közvélemény, Aleksandar Vučić (jobboldali politikus, 2014 és 2017 között miniszterelnökként, 2017 óta államfőként a szerbiai politikai élet meghatározó személyisége) az újjáépítés elutasításával egyrészt az antimodernista felfogású alsóbb rétegek, másrészt az épület helyére szállodát tervező arab befektetők szimpátiáját kívánta megnyerni. Szarajevó esetében is a jugoszláv múlt kitörlése állt az előtérben, egyrészt a Habsburg-korszakhoz kötődő, másrészt a legújabb építészeti tendenciákat tükröző épületek kaptak politikai támogatást. Ez is a populista politika egyik formája, érvel a szerző, mivel a jugoszláv múlt elutasítása a politikai mozgósítás közös platformja lehet ebben a más okokból igen megosztott városban.

Két tanulmány foglalkozik az emlékművek körüli politikai konfliktusokkal. Marija Ivanović a mostari, a város 1945. február 18-i felszabadítására emlékeztető temető-emlékmű kapcsán az antifasiszta és az antikommunista populista propaganda egymásnak feszülését mutatja be. Mostar de facto megosztott város: a láthatatlan határvonal a bosnyák (keleti) és a horvát (nyugati) városrész között húzódik. A Horvát Demokrata Közösség (HDZ BiH) vezetői nem látogatták a temetőt, antikommunizmusuk horvát nemzeti programmal ötvöződve populista hangvétellel támadta a multietnikus felszabadító partizánok mítoszát. Ugyanakkor a bosznia-hercegovinai kommunista utódpart (Bosznia-Hercegovinai Szociáldemokrata Párt, SDP BiH) érvrendszerében a boszniai szerb nemzeti programot antifasiszta retorikával ötvözte.

Igen árnyalt populizmusértelmezést alkalmaz Mišo Kapetanović írása. A Bosznia-Hercegovina északnyugati részén fekvő Korčanicában 1942 elejétől 1943 elejéig egy erdei partizánkórház működött, és az 1979-ben felavatott szobor a fasizmus ellen fegyvert fogó „jugoszláv partizán hősöknek” kívánt emléket állítani. A tanulmány áttekinti a jugoszláv, majd a posztjugoszláv korszakban az emlékműhöz kapcsolódó sokfajta értelmezést, és arra a következtetésre jut, hogy az ezekben tapasztalható leegyszerűsítő, leginkább az alsóbb társadalmi rétegeket megszólító nyelvezet csak akkor minősíthető populizmusnak, ha állami célt szolgál, ez pedig a szerző kutatásai szerint ezen emlékmű esetében nincs így.

A legkisebb volt jugoszláv tagköztársaságban, Montenegróban 1991 óta ugyanaz a párt (Montenegrói Szocialisták Demokratikus Pártja, DPS) van hatalmon, azonban álláspontjai sokat változtak. A párt 1992-ben a Szerbiával való föderáció, 2006-ban a teljes függetlenség propagálója volt. Sokkal drámaibb váltás volt, hogy 1991 októberétől hét hónapig támogatta Szerbia háborúját Horvátország ellen, így montenegrói repülőgépek bombázták Dubrovnikot. A hivatalosan a *Háború a békéért* nevet kapott akciót azzal indokolták, hogy a fasiszta hagyományokat folytató Horvátország veszélyeztette Montenegró biztonságát. Alig kilenc év múlva azonban Milo Đukanović, a DPS vezetője és államfő hivatalos horvátországi látogatása során bocsánatot kért az agresszióért, sőt még a kárpótlás lehetőségét is felvetette. Jóllehet civil szervezetek napirenden tartották az 1991–1992-es háborút, a hivatalos kormánypolitika igyekezett elfelejtetni azt, pontosabban minden felelősséget a Jugoszláv Néphadseregre és egyes vezetőire hárítottak. A populizmus jó példája volt a szerző szerint mind a bocsánatkérés, mind a Vladimir Barović admirálisnak, a jugoszláv haditengerészet spliti körzeti parancsnokhelyettesének posztumusz adományozott montenegró

rói állami kitüntetés. Barović ugyanis megtagadta a Dubrovnik tengeri megtámadására vonatkozó parancsot, majd 1991. szeptember 29-én, Vis szigetén öngyilkosságot követett el. Az említett lépések – a kollektív felelősséggel történő szembenézés helyett – felelősségváró, üres gesztusok maradtak.

A populista emlékezetformálás iskolapéldája lehetne Stjepan Vukčić Kosača „herceg” (1404–1466, titulusából származik Hercegovina neve). Emlékezetét ugyanis három jól kidolgozott, egymástól lényegükben különböző, politikailag jól hasznosított narratívába is beépítették. Az egyik a horvát, amely arra hivatkozik, hogy az élete végén katolizált Stjepan Vukčić birtokai Bosznia-Hercegovina ma főleg horvátok lakta területén helyezkedtek el, így az a szuverén horvát entitás, amit a horvátok igényelnek, Stjepan Vukčić elképzeléseiben gyökerezik. A bosnyák értelmezés szerint igazi lojalitása és identitása az iszlámhoz kötődött, és az ezt képviselő bosnyák egyház vezetője volt. Ugyanez az egyházi közösség a szerb értelmezés szerint az ortodox keresztény egyházhoz tartozott. A történetet összefoglaló Igor Stipić szerint Stjepan Vukčićet sem egyházi, sem más csoportérdek nem vezette, mindenkor saját személyes gazdasági és politikai érdekeinek megfelelően építette kapcsolatszerét.

Három tanulmány foglalkozik az Észak-Macedóniával és Bulgáriával kapcsolatos emlékezetpolitikai kérdésekkel. A Jugoszlávia felbomlása utáni évtized során két fő politikai erő alakult ki Macedóniában: az antifasiszta harc hagyományaira építő középbal kommunista utódpart (Macedóniai Szociáldemokrata Szövetség, SDSM) és a leginkább az oszmánellenes küzdelmek emlékét őrző jobboldali part (Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Demokratikus Part a Macedón Nemzeti Egységért, VMRO–DPMNE). Voltak próbálkozások a két narratíva összehangolására, így például az 1903. augusztus 2-án kirobbantott Illés-napi (illindeni) törökellenes és az 1944. augusztus 2-i antifasiszta megmozdulás egy hagyományba építésére, de ez gyorsan kudarcot vallott. 2006–2007-től a kormányzati politika egy nagy, a „macedónok harcának” történetét bemutató múzeum létrehozásával próbálta megerősíteni a macedón kollektív identitást. Ezt a történetet, tanulmányának címét idézve, a 2006–2011 közötti „populista emlékezetpolitikai mobilizációt” Naum Trajanovski foglalta össze.

Dimitar Nikolovski arról ír, hogy az Észak-Macedónia és Bulgária között 2017 nyarán aláírt jószomszédsági szerződés és ehhez kapcsolódóan a miniszterelnökök közös látogatása Sámuel cár (958–1014) szobrainál a két fővárosban bal- és jobboldali erők közös populista hangvételű ellenreakcióját váltotta ki Bulgáriában. Filip Lyapov a bolgár emlékezetpolitikai konfrontációkat tekinti át, középpontba állítva a két világháború közötti antiszemita, németbarát tábornok, Hriszto Lukov 2001 után kialakult, kevesek által, de igen agresszíven képviselt kultuszát (Lukov-menet).

Valamennyi tanulmány tükrözi a szerkesztői elvek következetes érvényesítését: a populizmus, az ellenségképzés társadalom-lélektani folyamata, az emlékezés, emlékeztetés, emlékezetpolitika és a nacionalizmus kapcsolatszerete az íráskor elméleti-módszertani kerete. A szerzők a délkelet-európai terepet jól ismerő, pályájuk felívelő szakaszában lévő kutatók, akik a tapasztalt szerkesztő segítségével kézikönyvszerű tanulmánykötetükkel nemcsak a történészszakma, hanem a térséggel foglalkozó politikusok, üzletemberek, újságírók számára is jól hasznosítható művet tettek le az olvasóközönség elé.

*Pók Attila**

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., pok.attila@abtk.hu).